

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (477) «19/20»

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВНЕСОК Д. І. БАГАЛІЯ В РОЗРОБКУ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано доробок відомого українського історика Д. І. Багалія в галузі джерелознавства та частково археографії. З'ясовано внесок ученого в розробку окремих теоретико-методологічних, методичних і конкретних проблемно-практичних аспектів джерелознавства історії України.

Ключові слова: джерелознавство, археографічні публікації, Д. І. Багалій, проблемна історіографія, наукова історіографічна традиція.

Воронов В. И. Вклад Д. И. Багалая в разработку источниковедческих проблем истории Украины.

Проанализировано творческое наследие известного украинского историка Д. И. Багалая в сфере источниковедения и частично археографии. Установлен вклад ученого в разработку некоторых теоретико-методологических, методических и конкретных проблемно-практических аспектов источниковедения истории Украины.

Ключевые слова: источниковедение, археографические публикации, Д. И. Багалей, проблемная историография, научная историографическая традиция.

Творчу біографію та науковий доробок відомого українського історика кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Дмитра Івановича Багалія (1857–1932) протягом останніх десятиліть сучасні історики піддавали досить прискіпливому й ґрунтовному науковому аналізу у своїх працях, серед яких можна виділити і спеціальну монографію, і низку доволі змістовних статейних публікацій, частина яких вийшла друком зовсім нещодавно (див., зокрема, [20; 21; 23–25; 28; 30–33]). Певною мірою посилює інтерес до вченого перевидання його вибраних творів у шести томах, здійснене спільно НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського (Харківською філією), Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна й Національною бібліотекою НАН України імені В. І. Вернадського [17; 18]. Щоправда, поки що не було здійснено спеціального вивчення суто джерелознавчого складника доробку Д. І. Багалія, яка, на наш погляд, заслуговує й потребує особливої уваги. Тож дана стаття – спроба з'ясувати, наскільки близьким було «джерелознавче» та «археографічне» Д. І. Багалію як історика своєї епохи, яке місце вони посіли в його творчій спадщині, який особистий внесок ученого у їх становлення й розвиток у рамках української історичної науки.

Перш за все слід зазначити, що історик залишив досить показові коментарі щодо власного наукового кредо в мемуаристиці та епістоляріях.

Зокрема, в «Автобіографії» учений чітко й недвозначно наголосив, що саме навчання в Київському університеті імені Святого Володимира остаточно визначило його професійну орієнтацію, надало загальної спрямованості його науковим студіям, суттєво позначилося на його становленні як українського історика. З особливою теплотою він згадував свого вчителя й наукового керівника В. Б. Антоновича, який, за словами Д. Багалія, залучив здібного студента до архівної евристики, зацікавив археологією, сформував певний нахил до археографічної роботи [16, с. 49]. У цьому сенсі цілком можна погодитися з тезою відомого сучасного українського історика В. В. Кравченка, який наголосив: «Вплив В. Б. Антоновича на Д. І. Багалія був настільки глибоким і всеохоплюючим, що доцільно було б говорити про певну духовну і ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української інтелігенції» [23, с. 10]. За особистим зізнанням Д. І. Багалія, на формування його джерелознавчої й історіографічної культури, а також певною мірою уподобань в історичній науці також вплинув В. С. Іконников (спецкурс із російської історіографії, дещо пізніше «Опыт русской историографии»). В «Автобіографії» з особливою теплотою та вдячністю він також згадує професорів університету І. В. Лучицького та Ф. Я. Фортинського [16, с. 51–52].

Доволі знаменним, на наш погляд, можна вважати те, що вже перша самостійна публікація тоді ще студента Дмитра Багалія в «Университетских известиях» мала джерелознавчу спрямованість. Це була стаття «История Льва Диякона как источник для русской истории» (1878) [6]. Порівнюючи це джерело з давньоруськими літописами, молодий учений наголосив, що праця візантійського хроніста інформативна й досить змістовна, оскільки автор «не приховував фактів, які могли кинути певну тінь на улюблених ним осіб» (тут і далі переклад наш. – В. В.) [Там же, с. 2]. Крім того, на його думку, давньоруські літописи подають не зовсім повну інформацію щодо військової й політичної історії X ст., зокрема містять дещо поверхові відомості про перемоги Святослава, про нібито стягнення князем данини з Візантії, а насправді в договорі 971 р. на це не було жодного натяку. Тому, як уважав молодий історик, цінність таких іноземних джерел полягає насамперед у тому, що вони суттєво доповнюють і корегують інформацію окремих доволі неповних вітчизняних джерел.

Характерно, що декілька наступних джерелознавчих і археографічних публікацій Дмитра Багалія також стосувались аналізу змісту джерел іноземного походження (зокрема, «Записок про Московію» Іоанна Пернштейна та принца Даніеля фон Бухау) [5]. Можна констатувати, що наприкінці 1870-х – у першій половині 1880-х рр. молодий дослідник не міг чітко визначитися стосовно тематики подальших досліджень та їх хронологічних меж. Так, на сторінках «Киевской старины» він висловив власний здогад щодо можливого автора «Слова о полку Ігоревім» і спробував з'ясувати наукову цінність твору для вивчення історії Сіверської землі [2]. Напевно, це було значною мірою пов'язано з темою магістерської роботи

Д. Багалія і відповідно змістом першої його монографічної публікації «История Северской земли до середины XIV ст.» [7] (до речі, доволі неоднозначно оціненої критиками, зокрема І. Линниченком [27]), яку на схилі віку сам учений визнав доволі слабкою. Водночас у той самий період у супроводі передмови й авторських коментарів вийшли друком декілька невеликих за обсягом археографічних публікацій Д. І. Багалія на козацьку тематику: «Дополнительное сведение о бывших на Ладожском канале казаках» [3], «Наследники запорожских земель» [10] та ін. Услід за іншими істориками Д. Багалій проявив цікавість до нещодавно введенного в обіг важливого описово-статистичного джерела з історії Лівобережної України – Румянцевського опису (декілька публікацій на сторінках «Киевской старины», серед яких і рецензія на видання його «Обозрения», укладеного чернігівським ученим М. Константиновичем [1; 15]). Одночасно молодий історик здійснив перші спроби оцінити археографічний доробок своїх колег-сучасників І. Лучицького та В. Гурова, які опублікували відповідно збірки матеріалів для історії общини та громадських земель [13] і судових рішень, грамот, указів й інших документів, які стосувалися «старозаимочного землевладения в Слободской Украине» [14].

Таким чином поступово формувався в подальшому домінуючий інтерес дослідника до офіційних документальних джерел, зокрема актів, що стосувалися різноманітних соціально-економічних питань, ділових матеріалів, описово-статистичних документів як головних об'єктів його наукових інтересів. Згодом він був повною мірою репрезентований у ключових археографічних публікаціях, здійснених за редакцією Д. І. Багалія та з його коментарями, передмовами й примітками. До них можна віднести два томи «Материалов для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст.» (1886, 1890) [9], «Новые материалы для истории Слободской Украины» (1893) [4], «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» (1904) [11], «Материалы для истории г. Харькова в XVII веке» (1905) [29] та ін. Саме на їх основі, за особистим зізнанням історика, згодом була написана переважна більшість його наступних наукових праць, зокрема монографій з історії Слобідської України, історії Харкова й Харківського університету. Ці джерела були ретельно зібрані вченим під час наполегливої евристичної роботи в архівах Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Харкова, в окремих приватних архівних колекціях, архівних збірках церков, монастирів, губернських казенних палат тощо.

Д. І. Багалій завжди намагався бути вірним неодноразово повторюваному принципу «Хай джерела самі говорять за себе». І саме цей об'єктивізм, на його думку, є своєрідна гарантія достовірності спеціальних монографічних і статейних досліджень [16, с. 172]. Праці Д. І. Багалія (особливо на ранніх етапах його наукової діяльності) – досить змістовні перш за все за рахунок документального архівного матеріалу, нерідко в

оригінальному, практично не обробленому вигляді, що дещо ускладнює опрацювання таких його публікацій (напівархеографічних за змістом) сучасними істориками.

У цілому можна констатувати, що саме Д. І. Багалій уперше залучив досить значну й широку джерельну базу (переважно неопубліковані раніше архівні джерела) для вивчення історії Слобідської України. Згодом це дозволило йому досить ґрунтовно дослідити низку наукових аспектів і проблем, що стосувались історії зазначеного регіону, дещо по-новому підійти до вивчення вже відомих історичних сюжетів. Зокрема, він доволі детально дослідив історію колонізації Слобожанщини в XVII ст., історію розвитку торгівлі, історію Харківського університету, діяльність В. Н. Каразіна та Г. С. Сковороди, свідченням чого є його змістовні публікації. Досить значним і вагомим є внесок Д. І. Багалія в розробку деяких важливих проблем соціально-економічної історії Лівобережної та Південної України, частково Новоросійського краю, становлення архівної справи на Слобожанщині тощо. Однак, напевно, чи не найважливіше місце в джерелознавчому доробку Д. І. Багалія займають два випуски «Нарисів української історіографії» (1923, 1925) [18, с. 29–121, 123–201]. У їх основу покладено лекції, прочитані вченим у Харківському університеті та в інших навчальних закладах. Нариси не стали винятком із загального «неписаного» правила, характерного для тогочасної ситуації у вітчизняній історичній науці. Такі студії мали важливе значення, оскільки «дозволяли» адаптувати історичну науку до найважливіших потреб суспільного життя, «зберігаючи» кращі традиції професійної культури і водночас частково відіграючи пропедевтичну роль і ознайомлюючи початківців із професійним інструментарієм діяльності історика. Вони мали перш за все методичну й дидактичну спрямованість, були зорієнтовані на своєрідну студентську аудиторію «нового типу» післяреволюційної доби глибоких соціальних змін і перетворень. Такий лекційний курс найпевніше сам Д. І. Багалій розглядав як своєрідний вступ до узагальнюючих навчальних посібників, зокрема лекцій з історії України.

Структура джерелознавчої частини роботи Д. І. Багалія в цілому відповідала класифікації історичних джерел, запропонованій у свій час К. М. Бестужевим-Рюїніним та В. С. Іконниковим. Видавати книгу вчений планував у трьох випусках, однак було реалізовано лише частину цього плану. Перший випуск нараховував п'ять розділів [18, с. 29–121]. Він розпочинався зі стислого нарису теорії історії. Далі йшла характеристика загальної концепції (схеми) українського історичного процесу, історико-культурних умов розвитку української історіографії та історії української історіографії. Наступні три розділи містили власне критичний огляд українського літописання Давньої Русі, доби поліцентризму, коли були написані так звані обласні літописи, а також «литовського» періоду – часу західноруського літописання.

Натомість другий випуск включав три розділи про козацькі літописи та огляд місцевих літописів, хронік, інших пам'яток другої половини XVII–

XVIII ст. [18, с. 123–201] Наступні фрагменти праці, присвячені актам і грамотам, мемуарам, запискам іноземців, археологічним пам'яткам та ін., повинні були скласти третій, заключний випуск джерелознавчої частини праці Д. І. Багалія, який, на жаль, не було написано.

На наш погляд, теоретичні розділи були потрібні автору перш за все для того, щоб висвітлити загальні умови, які вплинули на розвиток «української історіографії» в термінології самого науковця. Як історик-позитивіст Д. І. Багалій надавав джерелознавству першорядного значення, вважаючи, що лише спеціальні прийоми критики джерел здатні забезпечити об'єктивність науковому дослідженню. Історичні джерела він розглядав переважно стосовно вірогідності й повноти наявної в них інформації. Перш за все це стосувалося давньоруських літописів, із характеристики яких і розпочинається джерелознавча частина його нарисів [Там само, с. 62–81]. Дану характеристику здійснено за такою схемою: списки та публікації літописів, авторство, місце і час їх написання, джерела, зміст, соціально-політичні погляди автора, історіографія і їх наукове значення, особливості мови, якою написані. Насамкінець подано окремі зразки (або фрагменти) тексту. Це дозволило дослідникові цілковито зосередитися на критиці змісту літописних джерел, причому загалом він, на наш погляд, продемонстрував досить широку ерудицію, обізнаність, докладність і максимальну прискіпливість. Водночас він намагався розлогіше цитувати думки і тексти інших авторів-дослідників перелічених джерел і водночас бути обережним у власних висновках. До кожного розділу й параграфа праці Д. Багалій додав доволі змістовні історіографічні та бібліографічні підрозділи. Наприклад, оцінюючи давньоруські літописи, він переважно спирався на висновки й узагальнення К. М. Бестужева-Рюміна та В. С. Іконникова, часто опрацьовуючи матеріал на суто бібліографічному рівні, як і попередники [Там само, с. 75–81].

Високо й досить позитивно Д. І. Багалій оцінив внесок у літописознавство О. О. Шахматова [Там само, с. 75–77]. Проте його як «суворого документаліста» дещо бентежила та обставина, що останній будував свої висновки не на нових списках чи оригінальних текстах, а майже виключно на власних гіпотезах і припущеннях. Тому вчений у деяких випадках усе ж висловлював свої застереження, хоча й визнавав, що в дослідженні даної проблеми немає іншого шляху, ніж той, що був розроблений і з успіхом використаний О. О. Шахматовим.

Розділ, присвячений «західноруським» або так званім литовським літописам, насправді в нарисах Д. І. Багалія дещо ширший за назву, оскільки в ньому розглянуто також і деякі власне українські пам'ятки, у тому числі, наприклад, і «Густинський літопис». До речі, останній історик уважав цілковитою компіляцією, яка потребує ретельної перевірки та обережності у використанні [Там само, с. 109].

Більш оригінальні розділи, в яких проаналізовано козацькі літописи. Зокрема, Д. І. Багалій висунув власну гіпотезу щодо «Літопису Самовидця»,

автор якого належав до козацької старшини і писав свій твір на Лівобережжі на початку XVIII ст., займаючи посаду військового канцеляриста. При цьому історик чомусь навіть не згадав про вже добре відому історикам гіпотезу щодо імовірного авторства Р. Ракушки-Романовського, але водночас заперечив думку О. І. Левицького про те, що Самовидець керувався суто цензурними міркуваннями, приховуючи власне ім'я та виявляючи стриманість і обережність в описі деяких сучасних йому подій [18, с. 131].

Дещо менше уваги Д. І. Багалій приділив «Літопису Г. Грабянки». Автора цього твору він уважав патріотом і автономістом на зразок П. Полуботка, вказуючи, проте, на його особливий пієтет до російських монархів. Учений уважав Г. Грабянку скоріше літописцем, ніж істориком, хоч і наголошував, що той прагнув доволі правдиво й неупереджено описувати минуле власного народу [Там само, с. 153–158].

Найбільш пильну увагу дослідник приділив «Літопису С. Величка». Ставлення історика до цього твору було обумовлено передусім його оцінкою рівня вірогідності джерела. Головним критерієм для нього слугував так званий щоденник Самійла Зорки. Думки авторитетних дослідників із цього приводу розділилися. Деякі повністю довіряли свідченню С. Величка, інші вважали його містифікацією. Д. І. Багалій погоджувався з тими ученими, які обстоювали (на відміну від В. С. Іконникова і М. С. Грушевського) правдивість і сумлінність козацького літописця. Він доволі докладно проаналізував джерела, використані С. Величком, звернувши увагу на топографічні відомості, описи майна деяких осіб. Дослідник підкреслив, що С. Величко некритично поставився до джерел свого твору, використав їх як літописець-компілятор, а не як історик [Там само, с. 191]. Учений досить рішуче відкинув критику твору С. Величка російським істориком Г. Ф. Карповим. При цьому він звернув увагу на моральні якості літописця, особливості його літературного стилю, тобто на окремі власне історіографічні параметри твору, хоч фактично й відмовлявся визнавати його в тому числі й пам'яткою історіографії, а не тільки історичним джерелом [Там само, с. 189–192]. Дана частина нарису Д. І. Багалія – чи не найбільш детальний критичний огляд «Літопису С. Величка» на той час.

У заключних розділах публікації Д. І. Багалія 1925 р. розміщено інформацію про інші окремі українські літописні та історичні пам'ятки другої половини XVII–XVIII ст. Цей матеріал, напевно, був опрацьований автором переважно на суто бібліографічному рівні, принаймні нариси не містять якихось оригінальних авторських сентенцій, узагальнень і висновків [Там само, с. 193–198].

Загалом, на наш погляд, можна констатувати, що джерелознавчі частини «Нарисів української історіографії» Д. І. Багалія за широтою задуму, обсягом і докладністю, частково й за рівнем наукової аналітичності перевершували всі наявні на той період синтетичні праці з українського джерелознавства та історіографії. Однак на час своєї публікації, як досить аргументовано й слушно зауважив дослідник В. В. Кравченко, вони вже були

дещо застарілі стосовно методології. Застарілий був підхід Д. І. Багалія і до оцінки історичних джерел виключно щодо наукової критики. А отже, ним не були належним чином оцінені історіографічно-літературні аспекти українського літописання, його зв'язок із культурою кожної конкретної епохи [18, с. 14]. Джерелознавча праця Д. І. Багалія не повною мірою відповідала й «марксистській історіографії» (до чого він особисто прагнув, як засвідчено в «Автобіографії»), у якій тоді розглядали джерела із певним скепсисом, заперечували їх об'єктивність, наголошуючи на суб'єктивних параметрах і таким чином частково «зближуючи» поняття історіографії й джерелознавства. Саме під впливом марксизму Д. І. Багалій поступово почав змінювати власне ставлення до літописів, що помітно вже в післямові до другого випуску «Нарисів...», а ще більше у вступі до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928).

Отже, як можна констатувати на підставі аналізу джерелознавчого доробку історика і присвяченої йому спеціальної літератури, загальний характер наукової та дидактичної діяльності Д. І. Багалія в галузі історіографії, джерелознавства й археографії визначався його певною «залежністю» (близькістю в методологічному й методичному плані) від праць К. М. Бестужева-Рюміна та В. С. Іконникова. Репрезентований ним напрям окремі вчені називають бібліографічним, тобто таким, що мав на меті головним чином накопичення історичних фактів і їх узагальнення. На думку В. В. Кравченка, його доцільніше називати «критично-джерелознавчим», оскільки його представники вважали предметом історіографії критичне вивчення джерел та наукової літератури. Тож, як уважає дослідник, загалом «Д. І. Багалій стояв дещо осторонь від новітніх напрямків тогочасної історіографії, які передбачали вивчення в першу чергу історичних концепцій (П. М. Мілюков, О. С. Лаппо-Данилевський) або їхнього зв'язку з національною самосвідомістю (М. С. Грушевський)» [24, с. 6].

Д. І. Багалій особисто практично не розробляв теоретико-методологічних проблем джерелознавства й історичної науки загалом. Його біографи, орієнтуючись на «Автобіографію» та інші мемуарні й епістолярні тексти історика, наголошують, що в юності він ознайомився з працями О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Мілля, Г. Бокля й інших учених-позитивістів. Навчання в Київському університеті й перш за все тісне спілкування з В. Б. Антоновичем обумовили його формування як історика-позитивіста. Фактографізм, намагання по можливості уникати будь-яких серйозних синтетичних узагальнень, теоретизацій і висновків – типові риси не тільки праць Д. І. Багалія, а й переважної більшості тодішніх українських (і не тільки!) істориків-позитивістів, зокрема й вихідців із так званої київської школи істориків-документалістів.

Аналіз наукової спадщини, зокрема джерелознавчого й археографічного доробку Д. І. Багалія, дозволяє стверджувати, що він був типовий представник оновленого (модернізованого) класичного позитивізму в історичній науці на зламі XIX–XX ст. та й перших років після буремних

подій 1917 р. Учений тлумачив прогрес як розвиток культури і цивілізації в цілому, водночас неодноразово підкреслював важливість свободи наукової творчості. Він підтримував ідею М. І. Костомарова та В. Б. Антоновича про боротьбу двох головних факторів (начал) в історії Росії – самодержавного і федеративного (княжо-дружинного та вічового для удільного періоду). Д. І. Багалій намагався конкретизувати фактами з історії Сіверської землі, а пізніше Слобідської України основні ідеї свого вчителя В. Б. Антоновича. Головним фактором (особливо для ранніх періодів історії людства) історик уважав географічний, хоча також підкреслював і вагому роль культурного фактора. У зв'язку з цим, порівнюючи Д. І. Багалія з його дещо молодшим сучасником М. С. Грушевським, В. В. Кравченко цілком слушно зазначив: «Якщо Д. І. Багалій вивчав історію окремих областей-регіонів України, очевидно, поділяючи думку керівників Старої Київської громади про передчасність створення узагальнюючих праць з історії українського народу в межах всієї його етнічної території, то М. С. Грушевський, як відомо, орієнтувався саме на них. В зв'язку з цим стрижнем праць Д. І. Багалія було географічне начало, а М. С. Грушевського – національне. В той час як наукова і громадська діяльність Д. І. Багалія проходила в основному під гаслами аполітичного культурництва, у М. С. Грушевського вона була відверто політизована. Настільки Д. І. Багалій уникав методологічних пошуків і узагальнень, настільки ж М. І. Грушевський виходив з необхідності утворення історико-філософського підґрунтя для вивчення історичного процесу... численні розбіжності в діяльності обох дослідників відбивали не тільки їх особисті риси і уподобання, умови наукової і громадської творчості, а й різні етапи формування і розвитку української нації – мовно-культурницький і політичний» [25, с. 8].

В одній із останніх власних публікацій сучасна харківська дослідниця наукової діяльності й доробку Д. І. Багалія О. М. Богдашина підкреслила, що «під впливом неокантіанських ідей на початку XX ст. відбувається певна еволюція підходів ученого до об'єкта та принципів історичного дослідження. Так, більше уваги ним почало приділятися історичній психології, теорії пізнання (зокрема це частково відображено у вступних частинах його «Нарисів...», а також при оцінці ним внеску О. О. Шахматова в літописознавство). Але його погляди так і залишилися в основному позитивістськими» [21, с. 95].

Зазначимо, що, на наш погляд, у наукових підходах Д. І. Багалія все ж безперспективно шукати будь-які ознаки впливу на нього і його науковий доробок неокантіанської методологічної парадигми. Навряд чи можна його вважати й істориком, який сприйняв і застосував у своїх працях марксистську методологію. Натомість безсумнівне те, що фактично весь його науковий доробок (і джерелознавчий та археографічний його складники зокрема) – типові зразки праць доби домінування позитивізму. Досить гідно оцінено праці славетного науковця в сучасній українській історіографії, у рамках якої виділяють тематичні напрями, значною мірою орієнтовані на

найвагоміші здобутки й напрацювання Д. І. Багалія як визначного українського історика, джерелознавця й археографа.

Бібліографічні посилання

1. **Багалей Д. І.** Генеральная опись Малороссии: эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П. А. Румянцева-Задунайского / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1883. – Кн. 11. – С. 402–432.
2. **Багалей Д. І.** Догадка об авторе «Слова о полку Игореве» / Д. И. Багалей // Там же. – 1882. – Кн. 3. – С. 588.
3. **Багалей Д. І.** Дополнительное сведение о бывших на Ладожском канале казаках: [публ. док.] / Д. И. Багалей // Там же. – 1884. – Кн. 10. – С. 357–361.
4. **Багалей Д. І.** Заметки и материалы по истории Слободской Украины / Д. И. Багалей. – Х., 1893.
5. **Багалей Д. І.** Записки о Московии Иоанна Пернштейна и принца Даниила фон Бухау / Д. И. Багалей // Унив. изв. (Харьков). – 1879. – № 3. – С. 77–99.
6. **Багалей Д. І.** История Льва Дякона как источник для русской истории / Д. И. Багалей // Там же. – 1878. – № 5. – С. 1–26.
7. **Багалей Д. І.** История Северной земли до половины XIV ст.: ист. моногр. / Д. И. Багалей. – К., 1882.
8. **Багалей Д. І.** Колонизация новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1886. – Кн. 4. – С. 27–55.
9. **Багалей Д. І.** Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. / Д. И. Багалей. – Х., 1886. – Т. 1; 1890. – Т. 2.
10. **Багалей Д. І.** Наследники запорожских земель / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1885. – Кн. 4. – С. 783–790.
11. **Багалей Д. І.** Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багалей. – Х., 1904. – Т. 2 (1815–1835).
12. **Багалей Д. І.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М., 1887. – Т. 1.
13. **Багалей Д. І.** Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавская губерния) И. Лучицкого / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1884. – Кн. 9. – С. 141–148. – Рец. на кн.: Сб. материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. / сост. И. В. Лучицкий. – К., 1884.
14. **Багалей Д. І.** Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины, составленный В. Гуровым / Д. И. Багалей // Там же. – 1884. – Кн. 8. – С. 702–708. – Рец. на кн.: Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / сост. В. В. Гуров, при участии Е. К. Бродского. – Х., 1884.
15. **Багалей Д. І.** Обозрение Румянцевской описи Малороссии Н. Константиновича / Д. И. Багалей // Там же. – 1885. – Кн. 5. – С. 149–152. – Рец. на кн.: Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 4 (дополнение) / сост. Н. А. Константинович. – Чернигов, 1885.
16. **Багалій Д. І.** Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури / Д. І. Багалій; вступ. ст., приміт. і комент. А. П. Яреценко. – Х., 2002.
17. **Багалій Д. І.** Вибрані праці у 6 т. / Д. І. Багалій; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харків. філ.); ХГП «НУА»; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія.

18. **Багалій Д. І.** Там само / Д. І. Багалій; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.); ХГІ «НУА»; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; НАН України; Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; упоряд., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; редкол.: В. В. Кравченко (гол. ред.) та ін. – Х., 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України.
19. **Багалій Д. І.** Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х., 1993.
20. **Богдашина О. М.** Д. І. Багалій та його місце в українській історіографії / О. М. Богдашина // Іст. науки: наук. вісн. ХДПУ: зб. наук. пр. – Х., 1998. – Вип. 1. – С. 8–12.
21. **Богдашина О. М.** Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій / О. М. Богдашина // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 88–112.
22. **Каразин В. Н.** Сочинения, письма и бумаги / В. Н. Каразин; собр. и ред. проф. Д. И. Багалеем; изд. Харьк. ун-та. – Х., 1910.
23. **Кравченко В. В.** Д. І. Багалій у світлі й тіні своєї «Автобіографії»: [передмова] / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Вибр. пр. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 9–56.
24. **Кравченко В. В.** Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х., 1990.
25. **Кравченко В. В.** «Славних прадідів великих...» / В. В. Кравченко // Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 6–12.
26. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / собр. и ред. Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х., 1906.
27. **Линниченко И. А.** [Рецензия]: Багалей Д. И. История Северской земли до середины XIV ст. – К., 1882 // Журн. М-ва народ. просвещения. – 1883. – № 4. – С. 163–203.
28. **Масненко В.** Дмитро Багалій та його місце в українській національній історичній думці / В. Масненко // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер.: Іст. науки. – Черкаси, 2002. – Вип. 33. – С. 12–20.
29. Материалы для истории г. Харькова в XVII в.: [публ. док.] / с предисл. Д. И. Багаля. – Х., 1905.
30. **Павлова Т. Г.** О. Д. Багалій: доля історика / Т. Г. Павлова // Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини. – Х., 2007. – С. 5–32.
31. **Процик А.** Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський та Д. Багалій / А. Процик // Укр. історик. – 1991–1992. – № 1–4. – С. 178–185.
32. **Толочко О. П.** Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) / О. П. Толочко // Укр. археограф. щорічник. – 2004. – Вип. 2. – С. 92–103.
33. **Стариков Г.** Постать Д. І. Багалія в українській історіографії / Г. Стариков // Історіограф. дослідження в Україні / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 259–282.

Надійшла до редколегії 26.02.2014